

UDK 930.85(497.5 Osijek)

Pregledni rad

Helena SABLIC-TOMIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

NOVI STARI FRAGMENTI PROSTORA: ŠKOLSTVO I KAZALIŠTE OSJEČKOG NUTARNJEG GRADA

Simbolika osječkoga Nutarnjega grada sadrži prirodnu komponentu (rijeka, obala, parkovi...), kulturno-povijesnu (spomenici, zdenci, zgrade, bastioni, dućani), društveno-političku (rad Gradskog magistrata, prostori odvijanja raznih svjetovnih i crkvenih događanja, školskih predstava...), te privatnu (društvene igre, odlazak u kazalište i na svečanosti, krčme...). Govoriti o Nutarnjem gradu znači proniknuti u odnos njegovog prostornog određenja, povijesnog konteksta i socijalnog teksta. On se doima kao grad-otok koji je svoj identitet oblikovao u skladu s poviješću, društvenom strukturom, obilježjima okoliša. Imao je on temeljnu ideju, koncept i prepoznatljive značajke.

Proučavanje fragmenata o prostoru Tvrđe znači bavljenje urbanim prostorima grada, njegovim privatnim i javnim prostorima kao spontanim arhivima i tekstualnim predlošcima događaja koji su se u tim i takvim prostorima dogodili ili prethodili sadašnjem izgledu datog prostora u gradu, tvoreći ono što hrvatski umjetnik Boris Bakal naziva urboglifima, odnosno urbanim figurama memorije.

U radu će se istražiti školstvo i kazalište kao semantički prostori osječkoga Nutarnjega grada nakon oslobođenja od Turaka 29. rujna 1687. godine, pa sve do rušenja tvrđavskih bedema 1923–1926. godine. Naime, matricu Tvrđe čine sadržaji na koje se upisuju urboglifi svakodnevice (zidne novine, pozivi, plakati, članci, zapisi, obavijesti...) što nameće tezu da su i školstvo, te kazalište nakupine fragmenata simboličkih prostornih znakova i značenja koje treba iščitati.

Ključne riječi: *osječki Nutarnji grad, semantički prostori, urboglifi, školstvo, kazalište*

1. Skriveni i zaboravljeni fragmenti prostor-vremena

Grad je kao tekst, ističe Italo Calvino u svojim *Nevidljivim gradovima*¹ napisanima nadahnućem srednjovjekovnih putopisnih predložaka Marca Pola *Il Milione*. Knjiga započinje zamišljenim razgovorom Marca Pola i Kublaj-kana gdje Polo opisuje nepostojeće gradove ženskih imena preuzetih iz mitologije i književnosti. Calvino, naime, tumači simbol grada kao napetost između geometrijske racionalnosti i spleta ljudskih života.² U simbol grada upisao je brojna značenja te ističe: „S gradovima je kao i sa snovima: sve što je zamislivo, može se sanjati, no i najne očekivaniji san predstavlja rebus koji skriva želju, ili pak njezino naličje, strah. Gradovi su, kao snovi, sastavljeni od želja i strahova, premda je nit njihova govora tajna, pravila su im besmislena, a svaka stvar skriva neku drugu.“³ Koncept prostora obuhvaća, dakle, različite vrste individualnih i kolektivnih iskustava. Nasuprot geometrijske racionalnosti ističe se subjektivno poimanje grada koje Fredric Jameson naziva spoznajnom kartografijom (*kognitivno mapiranje, cognitive mapping*). Za tumačenje svoje spoznajne kartografije Jameson navodi dva glavna izvora: urbanu prostornu analizu opisanu u djelu *The Image of the City* (1960) Kevina Lyncha, te esej Louisa Althussera *Ideologija i ideološki aparati države* (1971). Kartografija za cilj treba imati uspješno snalaženje pojedinca u urbanom prostoru. Stoga Lynch otuđeni grad⁴ promatra kao prostor u kojem pojedinac ne može umno mapirati vlastitu poziciju kao niti urbanu cjelinu u kojoj se trenutno nalazi. No takva otuđenost može se nadići ponovnim osvajanjem osjećaja mjesta. Althusser vidi ideologiju kao imaginarni odnos pojedinca prema stvarnim odnosima u kojima oni žive.⁵ Jameson, dakle, želi mapiranje totaliteta omogućiti pomoću alata kojeg naziva spoznajna kartografija.⁶ Unutar novih-starih fragmenata prostora treba spoznajno ucrtati, odnosno mapirati individualni društveni odnos spram zbilje.

S druge strane, istraživanje urbane baštine znači u središte interesa sta-

¹ I. Calvino, *Nevidljivi gradovi*, Zagreb, Ceres, 1998.

² Usp. I. Calvino, *Američka predavanja*, prevela Jasmina Tešanović, 1989, str. 40, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2016/12/Kalvino-Americka-predavanja.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

³ I. Calvino, *Nevidljivi gradovi*, prevela Jasmina Tešanović, 1995, str. 12, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalvino-Nevidljivi-gradovi.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

⁴ Usp. K. Lynch, *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974, str. 1–19.

⁵ Usp. L. Althusser, *Idéologie et appareils idéologiques d'État*, u: *La Pensée*, br. 151 (1970), str. 104.

⁶ Usp.:

a) *Marxism and the Interpretation of Culture*, University of Illinois Press, Urbana, 1988.

b) F. Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London, 1991, str. 51.

viti područja kulturne baštine, materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu, te kulturno stvaralaštvo, odnosno sve ono što se naziva živom kulturom, a pridonosi ukupnoj slici grada i života u njemu. Sandra Uskoković naglašava da suvremena kultura, doprinosom digitalne tehnologije i globalizacije, te „suvremena proizvodnja posvećenih, gotovo kanonskih slika, i romantizirajuće prilagodbe povijesti s tekućim trendovima komodifikacije, mijenjaju koncepte autentičnosti i gradskog identiteta, a time i značenje i funkcije urbane baštine (...), te svjedočimo pretvaranju urbanog habitata u strategije gradskog marketinga i ‘brendiranja’ koje se provode uz pomoć vlasti i kulturnih politika, a uz negodovanje javnosti.“⁷ Stoga se, nastavlja Uskoković, urbani i baštinski diskursi razvijaju oko „koncepta utemeljenog na kulturnim i nematerijalnim aspektima urbanog života (...) kao što su temporalnost, performans, mediji, sjećanje/memorija, identitet (...) te urboglifima.“⁸

Pojam *urboglifi*, odnosno urbane figure memorije, osmislio je hrvatski umjetnik Boris Bakal analizirajući ih u svojem programskom tekstu *Fragmenti o prostoru*⁹. Naime, Bakal promišljanje prostora započinje tezom da se sve svodi na dva osnovna prostora koja se shvaćaju odvojeno: „mene samog, kao prostor diskontinuiteta koji je samo privremeno izdvojen iz nekog općeg stanja stvari i onog svega, onog što se širi i, dakle, prostire okolo.“¹⁰ Pozornost, dakle, treba usmjeriti prostoru odvojivši ga iz vremena, uz napomenu da prostiranje uvijek obuhvaća neko vrijeme. Prostor, nadalje, Bakal doživljava kao titranje, odnosno kao vidljivu supstancu svega što i svijet jest. U toj određenosti prostora „sjećanjem na prostore koje posjedujemo sjećanjem, dakle još jednim unutarnjim prostorom gotovo bez dimenzija i vremena (sve je ovdje, tu, ispremješano, naprijed, nazad, jedno pored drugog i ono što nas boli i ono što nas raduje, inspirira, potiče, zatire, sve, moguće i nemoguće, željeno, nikad) iskustvom možemo prizvati paralelne prostore (...), prostore koji se povezuju, koji su skladni, uvjetovani, funkcionalno povezani jedan ili više njih jedan s drugim.“¹¹ Grad je obilježen takvim prostorima koji su povezani, pa ipak „kao da postoje nevezano jedan od drugoga, odvojeni preprekom, i onom stvarnom fizičkom nama pojmljivom i onom mentalnom, nemislećim prostorom.“¹² Stoga Bakal istraživački pogled zaustavlja na bavljenje urba-

⁷ S. Uskoković, *Urboglifi – urbane figure memorije*, u: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, god. 95, br. 2 (2014), str. 123.

⁸ Isto, str. 123.

⁹ B. Bakal, *Fragmenti o prostoru*, str. 80–83, dostupno na: <http://jelenajuresa.com/files/nasa-mesta-unutrasnji-tabaci.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

¹⁰ Isto, str. 80.

¹¹ Isto, str. 80.

¹² Isto, str. 80.

nim prostorima grada, odnosno njegovim „javnim i privatnim prostorima kao spontanima arhivima i tekstualnim predlošcima događaja koji su se u tim i takvim prostorima dogodili ili prethodili sadašnjem izgledu datog prostora u gradu, tvoreći ono što naziva(m) urboglifima.“¹³ Urboglifi, dakle, nastaju upisivanjem događaja u samo mjesto događaja kao simboličkih i prostornih nakupina znakova i značenja (...) „povezivanje više prostora, prostor u prostoru, niz (...) upisivanje radnje u prostor, iščitavanje događaja iz prostora, tekst prostora, prostor u tekstu.“¹⁴

Govoriti o osječkom Nutarnjem gradu znači proniknuti u odnos njegovog prostornog određenja, povijesnog (baštinskog) konteksta i socijalnog teksta. On se doima kao grad-otok koji je svoj identitet oblikovao u skladu s poviješću, društvenom strukturom, obilježjima okoliša. Imao je on temeljnu ideju, koncept i prepoznatljive značajke. Nutarnji grad karakterizira iznimna gustoća kulturne baštine, te većina kulturnih institucija djeluje u prostorima, još i danas, koji su zaštićena kulturna dobra, a mnogobrojni su prostori još zatvoreni, odnosno nevidljivi, a koje treba prepoznati, pročitati te povezati (tekst prostora, prostor u tekstu). Uz bogatu materijalnu baštinu, nekoliko fenomena čini nematerijalnu kulturnu baštinu, vezanu uz školstvo i kazalište osječkog Nutarnjeg grada nakon oslobođenja od Turaka 29. rujna 1687. godine, pa sve do rušenja tvrđavskih bedema 1923–1926. godine. Naime, matricu Tvrđe čine i sadržaji na koje se upisuju urboglifi svakodnevice (*memorijske mape*: zidne novine, pozivi, plakati, članci, zapisi, obavijesti...) što nameće tezu da su i školstvo, te kazalište nakupine fragmenata simboličkih prostornih znakova i značenja (*mjesta memorije*) koje treba prepoznati (*genius loci*), iščitati, te u konačnici oblikovati kulturološku sliku prostora kao mogućnost transformacije zadanoga okvira.

2. Prostor intelektualne i umjetničke snage Osijeka

U tvrđavskoj spomenici izvori su zabilježili¹⁵ početak rada pučke škole koju vodi red isusovaca pa se 1698. spominje Josip Pomer kao prvi *organista el ludi magister*.¹⁶ Gradsko poglavarstvo brine o školovanju djece što pokazuje zaključak koji donosi 12. siječnja 1711. godine o gradnji osnovne škole koja je dovršena u jesen. Nije poznata lokacija samostalne zgrade, a možda je

¹³ Isto, str. 80.

¹⁴ Isto, str. 82.

¹⁵ Usp. V. Ivić, *Pučko narodno i građansko školstvo u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku u 18. i 19. stoljeću*, u: *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 25 (2009), str. 103–130.

¹⁶ Usp. H. Sablić-Tomić, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2017, str. 128–163.

djelovala u prostorima samostana osječkih franjevac. Pučka škola počela je s radom 1712. kada za prvoga učitelja iste godine dolazi 19. rujna David Heim. Poučavao je on njemačkim jezikom, a godinu dana kasnije općina s učiteljem sklapa ugovor za godišnju plaću od 40 forinti i ogrjev te „podavanja“ po djetetu. U Nutarnjem gradu među prvima je radio kao školski upravitelj Franjo Rozengrien koji je položio ispovijest vjere te imao dovoljno „naobrazbe za pouk djece“, kako navodi Vinko Ivić. „Učitelj ima prihode od oca superiora na godinu 78 forinti, od grada 24 forinte i stan. Od svakog učenika, ovisno o dobi i mogućnostima roditelja, mogao je skupiti od 30 do 60 krajzara. Učitelj Đuro Kiling također je položio ispovijed vjere, dobrog je vladanja, pa je „triježan“ i dovoljno poučan za djecu da uz Franju Klucha može poučavati oko 200 učenika na njemačkom jeziku. Učitelj Kluch o ima oveću prostoriju za školu koju održava gradska uprava, od grada prima plaću 24 forinte, a od djece oko 13 forinti godišnje. Ima prihode od crkve kao orguljaš i pjevač za pogrebe i krštenja.“¹⁷ Nastavu na njemačkome jeziku pohađa 30–40 učenika. Uz njemački nastavni jezik, u Tvrdi se uvodi i hrvatski jer se zbog sve većega broja hrvatskoga stanovništva misno bogoslužje kazuje i na hrvatskome jeziku. Latinski jezik uče samo učenici iz imućnijih obitelji (činovnika, obrtnika, časnika). Na poticaj isusovaca i građanstva javnosti je stigla obavijest od njegove presvijetle grofovske ekscelencije gosp. generala Oduyera, zapovjednika Osijeka, „da se može podići mala Latinska škola i to u rezidenciji mnogo poštovane Družbe Isusove, ali da u tu svrhu nije moguće kupiti nikakvu kuću ili gradilište i na njemu graditi školu“¹⁸, pa su 23. ožujka 1729. godine isusovci osnovali prvu osječku gimnaziju. Franjo Sušnik bio je utemeljitelj i njezin prvi organizator za školsku godinu 1728/1729. U svoje je životno djelo *Lexicon Latinum* uveo natuknicu Osijek (*Essekinum*) objašnjavajući njegov povijesni ambijent i kulturološka obilježja na kajkavskom, mađarskom, njemačkom i latinskom jeziku rekavši kako je on lijepa slavonska varoš u kojoj je Tvrdā ona koja ima osobitu jakost.¹⁹ Prema sustavu isusovačkih škola, imala je i osječka niža gimnazija četiri razreda: *parva*, *principia*, *grammatica* i *syn-taxis*. Svaki je profesor predavao u dva razreda, a profesori su bili isusovački magistri ili patri, iako se u početku postojanja gimnazije kao učitelj spominje i jedan svjetovnjak, vjerojatno zbog nestašice učitelja iz isusovačkih redova.²⁰

¹⁷ Isto pod 15. V. Ivić, str. 123.

¹⁸ I. Mažuran, *Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine: uvod u historiju Osijeka XVIII. stoljeća*, knj. 1, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1965, str. 55.

¹⁹ Usp. S. Marijanović, *Osijek kao trostoljetno književno središte*, u: Književni Osijek, Pedagoški fakultet, Osijek, 1996, str. 12.

²⁰ Usp. T. Matić, *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do 1848. Prilog za povijest srednjih škola u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 257, Zagreb, 1937.

Ravnatelji gimnazije bili su isusovački superiori, koji su ujedno bili i osječki župnici te članovi županijske skupštine, a kao takvi, bili su dobro upućeni u politička, vojna, vjerska i gradska pitanja. Nastava se izvodila u rezidenciji isusovaca. Godine 1735. škola je imala 51 učenika, veći broj učenika stanovalao je u Tvrđi, dio ih je dolazio iz Gornjega i Donjeg grada, a bilo je i dosta učenika, sinova plemića iz Slavonije koji su stanovali u Osijeku i pohađali nastavu. Osijek je u to vrijeme imao oko 5.000 stanovnika pa tadašnji broj od 51 redovnoga učenika nije malen. Bile su organizirane brojne prigodne svečanosti koje su izvodili učenici od kojih je najstarija poznata drama *Landelinus* iz 1735. godine. Gimnazija je radila još dvije godine. Zatvorena je 1737. godine zbog maloga broja učenika jer je grad poharala kuga, a zatim i zbog neplaćanja profesorima.²¹

Kako se Osijek u 18. stoljeću ubrzano razvijao u važno gospodarsko, upravno, trgovačko i vojno središte, opet se javila potreba za obrazovanjem mladeži. U siječnju 1765. godine podžupan Virovitičke županije, barun Ivan Adamović, obavijestio je osječkoga isusovačkog superiora da je carica Marija Terezija darovala 2.000 forinti za osnivanje latinske škole u Virovitičkoj ili Srijemskoj županiji. Već 12. veljače na sjednici Virovitičke županije odlučeno je da se gimnazija otvori u Osijeku. Škola je povjerena isusovcima, a za uzdržavanje dvojice profesora, tri osječke općine obvezale su se davati 300 forinti godišnje, kao i podići zgradu za školu.²² Škola je svečano otvorena 7. studenog, a nastava se počela održavati 15. studenog 1765. godine, te je izvođena u gradskoj kući. Ukinućem isusovaca 1773. godine, u gimnaziji se na prvi pogled ništa nije promijenilo jer su isusovački profesori ostali na svojim radnim mjestima kao svjetovni svećenici. No, gimnazija se morala iseliti iz gradske kuće. Sustavno i organizirano školstvo potiče državna vlast u vrijeme carskoga prosvijećenog apsolutizma Marije Terezije (1740–1780). Naredbom kraljice izvršen je 1770. godine popis svih škola, a obučavanje dobiva sustavno utemeljenje u poznatom *Općem školskom redu* (*Allgemeine Schulordnung*) donijetom 6. prosinca 1774. godine za njemačke trivijalne, normalne i glavne škole u carskim i kraljevskim nasljednim zemljama. Kraljica je *Ratio educationis* (*Zakon o narodnim školama*) potvrdila 22. kolovoza 1777. godine, koji pučke škole dijeli na normalne četverorazredne u kojima će se osposobljavati i budući učitelji i narodne gradske s tri učitelja, trgovišne s dva učitelja i seoske s jednim učiteljem.²³ Po

²¹ Usp. *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv u Osijeku – Grafika, Osijek, 2009, str. 143.

²² Usp. *Povijest osječke kraljevske gimnazije od 1766. do 1838.*, priredio Stjepan Sršan, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2001.

²³ Isto pod 15. V. Ivić, str. 47.

novom sustavu, gimnazija je imala 3 gramatička i 2 viša humanistička razreda. Bila je ona tada praktična škola budući se učio latinski jezik za potrebe službe u državi. Nastavni su predmeti bili raspoređeni u tri kategorije: prvu su činili svima potrebni predmeti (latinski, vjeronauk, pravopis i krasopis, aritmetika i povijest prirode), drugu posvuda korisni predmeti (biblijska povijest, povijest i zemljopis), a treću samo nekima potrebni ili korisni predmeti (grčki, geometrija, pravni poredak).²⁴ Tamo gdje je utemeljena župa, općina može o svome trošku otvoriti tzv. narodne škole s narodnim jezikom, ako ima više od 50 osposobnjaka za školu. Učilo se elementarno čitanje, pisanje i računanje s obukom o poljodjelstvu u tzv. trivijalnim školama (*Unterschule*).

Carskom naredbom iz 1784. godine uvode se tzv. valovnice koje prikazuju stanje za carsko odobrenje utemeljenja škole. Vjeronauk u školama ima važno mjesto, a svećenstvo, podupirući državu dobiva pravo nadzora škola. Svećenici-župnici školski su nadzornici i članovi mjesnih školskih odbora. U gradovima i većim mjestima u prvoj polovici 19. stoljeća otvaraju se brojne tzv. glavne škole (*Oberschule*).²⁵

Franjevački kompleks također je bio važno žarište kulture i obrazovanja, ne samo za Osijek, nego i za cijelu Slavoniju. Franjevci su utemeljili visoke škole u Slavoniji: Studij filozofije (1707–1724), Provincijalni studij teologije (1724–1735), Generalni studij filozofije i teologije (1735). Djelovale su tako dvije visoke škole na fakultetskoj razini (filozofsko učilište i bogoslovna škola). Od 1735. godine obje su dobile najviši naslov među školama u franjevačkom redu – Generalni studij I. stupnja u franjevačkom redu. Godišnje je studiralo od 15 do 20 studenata koji su zajedno s profesorima stanovali u samostanu. Tu je studirao Matija Petar Katančić, a predavao gramatičar Marijan Lanosović. Upravo je profesor Lanosović zajedno s tadašnjim gvardijanom Josipom Paviševićem, Josipom Stojanovićem i glavnim zapovjednikom mosta Ivanom Matisom de Bruckenthalom, kako se navodi u *Ljetopisu*²⁶, sjeo u čamac 3. studenoga 1777. godine kako bi radoznali gvardijan dotaknuo ostatke rimskoga mosta budući je Drava u to doba godine bila vrlo niska. *Ljetopis* bilježi i prvi Katančićev javni nastup kada je bio na posljednjoj godini Filozofije, datiran 13. ožujka 1774. navodeći kako je poslije večere održana akademija iz geografije i fizike na raznim jezicima, te da je recitirano na latinskom, hrvatskom, njemačkom, mađarskom, slavonskom, talijanskom i francuskom. Student Petar izvrsno je recitirao na slavonskom. Od tada to čini često pa je posebne pohvale dobio 25. studenoga 1774. kada je za vrijeme ručka izrecitirao s lakoćom 280 herojskih stihova koje je sam sastavio elegantnim

²⁴ Usp. S. Sršan, *Povijest Osijeka*, Povijeni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996.

²⁵ Isto pod 15. V. Ivić, str. 48.

²⁶ S. Sršan, *Osječki ljetopisi 1686.–1945.*, Povijesni arhiv Osijeku, Osijek, 1993, str. 81.

stilom u čast sv. Katarine.²⁷ Za studente je vezana i jedna vijest iz dnevnika Sebastijana Karla Redlsteina²⁸, u kojoj se navodi da je za vrijeme snažnoga nevremena u lipnju 1806. godine vjetar bacio u Dravu troje studenata koji su se pri tome ugušili. Osim spomenutih profesora ovdje su predavali i Stjepan Vilov, Antun Tomašević, Ivan Velikanović, pa i Matija Petar Katančić po završetku studija.²⁹ Od 1779. do 1855. franjevci su bili ravnatelji i profesori na osječkoj Klasičnoj gimnaziji. Biskup Strossmayer dopustio je, kao i gradska vlast, da 1880. godine na mjestu Solarskoga trga započne izgradnja nove zgrade Velike klasične gimnazije koja je završena 1883. godine. Nacrt je izradio arhitekt Hermann Bollé u historicističkom stilu, a danas tu djeluje Ekonomska škola. Biskup je zaslužan za podizanje još jedne važne školske ustanove. Kupovinom dviju kuća sa zapadne strane Trga svetog Trojstva, godine 1898. započelo je preuređenje zgrada za potrebe izgradnje Biskupskoga đakčkog konvikta (sjemeništa) koja je već sljedeće godine počela s radom. Danas se tu nalazi Glazbena škola Franjo Kuhač. Velika (klasična) gimnazija je najstarija i najuglednija osječka gimnazija. Do 1848. godine njezin se naziv pisao na latinskom, a u vrijeme apsolutizma od 1855. do 1860. godine na njemačkome jeziku: Kraljevska gimnazija osječka, Cesarska kraljevska gimnazija osječka, Cesarska kraljevska državna gimnazija osječka i na koncu Kraljevska velika gimnazija u Osijeku. Često ju se naziva i Humanističkom gimnazijom kako bi se razlikovala od drugih Realnih gimnazija. U osječku gimnaziju išao je i dugogodišnji požeški gradonačelnik i župan, književnik i pjesnik, Franjo pl. Ciraki koji je kao izvrstan učenik krenuo u nju 1863. godine, a u *Zapiscima* donosi niz detalja o uvjetima života u kućama Zečevićevih, Isailovićevih i Tellerovih kod kojih je kao gimnazijalac stanovao. Opisuje svoje osječke gimnazijske prijatelje i učitelje kao što su Ferdo Šišić, Tadija Smičiklas, Franjo Marković, Armin Pavić, Isidor Kršnjavi, Mijo Kišpatić, Vladoje Dukat, Josip Bösendorfer, Branko Drechsler Vodnik, Dragan Melkus, Antun Hurm, Josip Ivakić i drugi. Lovro Mahnić bio mu je profesor kroz jedan semestar 1864/65. godine, a živio je u kući Isailovićevih i bio zaljubljen u mladi damu Mariju Isailović, pa je upravo uslijed toga vrlo brzo zahtijevao premještaj iz Osijeka u Split ne bi li pobjegao njezinim čarima. Međutim, nakon nekoliko godina uoči njezina vjenčanja, on tragično završava život. Ciraki bilježi kako je vjerojatno on junak Šenoine krasne novele *Prijan Lovro*. Prikazuje Ciraki u svojim autobiografskim zapisima i niz mladenačkih ludovanja, detaljno opisuje svoje prve ljubavne strepnje u gostionicama Nutarnjeg grada. U četvrtoj i petoj

²⁷ Isto pod 26. S. Sršan, str. 74.

²⁸ S. K. Redlstein, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina: 1804.–1832.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv, Osijek, 1997, str. 56.

²⁹ Isto pod. 20. T. Matić, str. 1–82.

knjizi *Zapisaka* piše o svojim mladenačkim težnjama za različitim vanjskim izgledom, o pijankama i pivu u gostionici *Kod topa*, o prinudnom prekidu školovanja u Osijeku zbog svojega neprimjerenog ponašanja, o povratku u Požegu u ožujku 1866. godine i najčešćem boravku u ženskom društvu, o čitanju i uživanju u Okrugicevoj *Sćurici* i *šubarici*, o pripremanju ispita za polaganje sedmoga i osmoga razreda u gimnaziji.³⁰ Klasičnu gimnaziju pohađali su i Lavoslav (Leopold) Ružička i Vladimir Prelog. Gimnazijalci i njihovi profesori 1865. godine osnivaju hrvatsko-đачko književno društvo *Javor* kojemu je prvi predsjednik osmoškolac Dragutin Rožić – Jarebički, a Franjo pl. Ciraki zajedno s Ferdinandom Ž. Milerom, Dragutinom Neumanom, Pajom Žetićem ml., Augustom Harambašićem, Nikolom Andrićem, Antom Benešićem, Josipom Florschützom i Milom Mizlerom sudjeluje u njegovu radu. *Javor* je društvo koje je nastojalo svojim aktivnostima, literarnim, tamburaškim, pjevačkim, kao i kroz knjižnicu i arhiv oduprijeti se izloženoj germanizaciji tijekom Bachova apsolutističkoga režima. Njihova ideja vodilja vezana je uz obnoviteljsku energiju narodnoga života, hrvatskog jezika i književnosti.

U Osijeku je osnovana i *Crtačka škola* čiji se početak vezuje uz 1787. godinu kada se pojavila potreba za školovanjem obrtničkoga podmlatka, prema nalogu austrijske vlasti, koja je uvidjela kako je nužno podizati estetsku razinu obrta i njihovih proizvoda na višu, ukusniju i ljepšu izvedbu, te da je poznavanje umijeća crtanja jedan od glavnih činitelja podizanja smisla za ljepo i kultiviranje ukusa, a samim time takvi proizvodi imaju veću konkurentnost na tržištu. Crtačke škole bile su, kako piše Oto Švajcer u tekstu *Osječko slikarstvo 19. stoljeća*³¹ obavezne za sve zemlje u Monarhiji, pa su npr. u Zagrebu osnovane 1781, Rijeci 1790, Varaždinu 1795, Rumi 1800. godine. U Osijeku, gradu razvijenoga obrta svih vrsta, mnogobrojnih cehova i žive trgovine, 1800. godine pokrenuta je ona u današnjoj Firingerovoj ulici. Bila je obavezna za podmladak gotovo dvadesetak obrta jer su propisi o polaženju škole bili strogi, pa nijedan naučnik nije mogao postati *kalfa* (pomoćnik) ako nije imao svjedodžbu da je završio crtačku školu, a majstori su bili kažnjeni ako nisu po toj odredbi postupali.³² Prvi učitelj bio je Antun Müntzberger, a važno je naglasiti kako je 1800. godine školu polazilo 36 učenika. Njezinim se najistaknutijim pripadnicima smatraju, osim osnivača, *Hugo Conrad von Hötendorf* i *Adolf Ignjo Waldinger*. O njezinim mogućnostima naobrazbe go-

³⁰ F. Ciraki, *Bilježke: 11. rujna 1903. – 7. veljače 1912.; Zapisci: 1847. – 1867.*, priredila Helena Sablić-Tomić, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Grad Požega, Grafika, Požega, 2005, str. 341.

³¹ Usp. O. Švajcer, *Osječko slikarstvo 19. stoljeća*, Moderna galerija, Zagreb, 1988, str. 4.

³² Usp. A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I.–IV. svezak, Zagreb, 1910.

vori utrošeni pribor u školskoj godini 1808/1809.: jedna sobna metla, jedna spužva, jedan pribor za natezanje papira na crtačke daske, regal papir prve vrste, regal papir srednje vrste, olovka, tuš i boje.³³ Bez obzira na nedostatak uvjeta za rad, Crtačka škola bila je dobro posjećena. Popularnost škole raste pa je 1822. godine ona brojila 101 učenika. Za vrijeme Müntzbergera, a prema uputama za rad Crtačke škole, glavna je pozornost posvećena tehničkom, geometrijskom i prostoručnom crtanju. Crtanju za građevinske svrhe, ornamentalnom i dekorativnom crtanju, te crtanju za potrebe pojedinih obrta. Pazilo se na izgled crteža, na njegovu točnost i čistoću izrade, te njegovu izvodljivost. Dolaskom Franje Conrada Hötendorfa kao učitelja 1826. godine, škola dobiva priznanje viših školskih vlasti za čisto crtanje i izvedbene risarije. Škola se držala posebnoga naputka za učitelje crtanja koji je izdan u Budimu 1833. u kojemu stoji kako crteži moraju imati sljedeća svojstva: moraju biti oštro, čisto, nježno i fino izvedeni, zatim krepko i potpuno različitim lineamentima i konturama izvučeni; moraju imati vrlo čisto i u potrebnoj jačini, mekoći i blagom prijelazu tona prema prirodi predmeta tuširani, iluminirani i kolorirani, moraju biti najtočnije po nauci o sjeni osvjetljeni i šatirani; moraju u predloženju predmeta u svim detaljima biti jasno i shvatljivo prikazani; moraju biti koliko je moguće dobrog ukusa, primjereno klasično izobraženom duhu vremena.³⁴ Nakon smrti Franje Hötendorfa, u školi počinje raditi njegov sin Hugo, a za njegova učiteljavanja škola je bila na najvišem nivou, jer je on, osim što je bio vrstan pedagog, bio i talentiran slikar. To je rezultiralo srebrnom kolajnom koju je Crtačka škola dobila na velikoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine. Za spomenuti je njegovu sliku, ulje na limu, nastalu 1850. naslovljenu *Stari most na Dravi* koja pokazuje panoramu Osijeka gledanu s baranjske strane koja prikazuje osim vedute Nutarnjeg i Donjeg grada, i zbivanja na dravskoj obali uz koju rade vodenice dok se rijekom kreće natovareni parobrod iz čijeg dimnjaka ide crni dim, a nekoliko deregija mirno se prepušta njezinom toku gledajući kako preko drvenoga mosta jure seljačka kola prema baranjskoj strani na kojoj se utovara se i istovara roba. Crtačka škola djelovala je do 1872. godine i cijelo se vrijeme suočavala s nedostatkom prostora, opreme i materijalnih sredstava. Kod Huga Conrada von Hötendorfa slikanje je učio, ali i ljeti 1866. stanovao, Isidor Kršnjavi. Fascinirala ga je njegova soba u kojoj su zidovi bili obloženi bakrokrezima po Rubensovim slikama iz Liechtensteinove galerije u Beču, zatim niz francuskih bakroreza iz XVII i XVIII stoljeća za koje je zapisao: „Srkao sam s nasladom ljepote tih

³³ Usp. K. Firinger, *Osnivanje osječke crtačke škole i njen prvi učitelj Antun Müntzberger*, u: Osječki zbornik, br. VII (1962).

³⁴ A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: od 31. svib. 1875. do 31. list. 1888.*, knj. II., Zagreb, 1911.

slika, udubio se u njih.³⁵ Gradska crtačka škola postojala je gotovo osamdeset godina. Kroz nju je prošao velikih broj mladića iz obrtničkih krugova koji su u njoj naučili prva pravila crtanja, geometrijskoga, ornamentalnog, figuralnog i slobodnog. Naučili su neka temeljna pravila koja vladaju u toj disciplini dakako u duhu klasičnog ideala ljepote, te su uzdizali ukus i smisao za lijepo. Nakon Huga Conrada von Hötzendorfa učitelji su bili Ivan Moretti, Franjo Giragos i Josip Szabo. Osnivanjem niže realke, 10. studenoga 1870. godine, te kasnije šegrtskih škola, izgubila je Crtačka škola svoju prvobitnu namjenu što je dovelo do njezina postupnoga gašenja. Realka je prvo djelovala kao mala trirazredna škola, a obvezni predmeti bili su vjeronauk, hrvatski i njemački jezik, zemljopis, povjestnica, računstvo, matematika, prirodopis, fizika, lučba (kemija), mehanika (strojstvo), crtanje, graditeljstvo, opisno prostorno mjerstvo, krasopis, modeliranje i gimnastika. Svrha realne gimnazije bila je da uz opću naobrazbu učenike priprema za zanat, obrt i trgovinu, kao i za više tehničke zavode. Proširena je ona 7. lipnja 1895. na osam razreda i nazvana Kraljevska realna gimnazija, a osim spomenutih predmeta imala je latinski i francuski jezike, te filozofiju za one koji žele poći na humanističke studije. Često su upravo učenici realne gimnazije negodovali što nemaju više humanističkih predmeta, a 1848. godine pobunili su se zbog izostavljanja hrvatske književnosti iz nastave, te su zbog toga s nje izbivali. Svoje zahtjeve iznijeli su u 14 točaka među kojima je i stavka u kojoj se traži da se na nastavi govori hrvatskim jezikom te da se njime služi na misi. Prosvjed je trajao dva dana, a usvojena su samo ova dva potonja zahtjeva. Ostale su odbacili s opravdanjem da se protivi školskom zakonu i književnome programu. Za Kraljevsku realnu gimnaziju (mušku) bili su vezani Adolfo Waldinger, Ivan Zoch i Josip Mencina koji su sastavili prvu hrvatsku enciklopediju, meteorolog dr Andrija Mohorovičić, povjesničari Josip Horvat, zatim Guido Jeny, Dragutin Mayer i drugi. Ženska mladež nakon završene pučke škole mogla je upisati samo četverogodišnju Višu djevojačku školu osnovanu 1882. koja je krajem 1917. godine zatvorena budući je donesena odluka o osnivanju ženske realne gimnazije. Nalazila se ona u zgradi Velike klasične gimnazije. Na njoj su predavali brojni ugledni profesori kao što su dr Tomo Matić, dr Danica Pinterović, Marija Malbaša i drugi.³⁶

3. O prostoru nutarnjogradske kazališne svakodnevice

³⁵ I. Kršnjavi, *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka*, u: Hrvatsko kolo, 1905.

³⁶ Usp. S. Sršan, *Profesori osječkih gimnazija 1855.–1945.*, Osijek, Državni arhiv Osijek, 2009, str. 24–25.

U Nutarnjem gradu pokazivale su se školske predstave³⁷ od kojih je najstarija poznata drama *Landelinus* u izvedbi đaka isusovačke gimnazije 1735. godine.³⁸ Pred časnicima i domaćim plemstvom, 1766. godine za vrijeme poklada, pojavili su se đaci dva puta na pozornici i oduševili publiku. Osječki franjevci također su u više navrata priređivali dramatizirane svetačke legende, a često su se predstave igrale i po plemićkim salonima. Prva vijest o predstavi koju su upriličili polaznici franjevačkog školskog kazališta kako piše u Ljetopisu bila je vezana uz poklade 1770. godine: „Dana 15. i 22. veljače naša mladež oba studija (filozofije i teologije) izvela je pred ocima i uglednijim građanima tragediju *Sv. Pelagija, djevice i mučenica iz Tarsa*. Podignuta je za to djelo pozornica od vrata konobe nadolje. S franjevačke školske pozornice prvi puta se u Osijeku čuo i hrvatski govor u cjelovečernjoj trosatnoj predstavi *Tragedia latina de s. Margarita de Cortona*, koje je izvedena na poklade 22. i ponovljena 27. veljače 1775. od osječkih studenata uz asistenciju Velikanovića (priređivača na hrvatski) i Lanosovića.“³⁹

Međutim, na temelju dosadašnjih spoznaja o vremenskom postojanju, umjetničkoj i žanrovskoj raznovrsnosti i jeziku pojedinih uprizorenja, kazališni život u Osijeku razvija se sustavnije u 18. stoljeću⁴⁰ budući da odmah nakon vojnika u grad dolaze i njemačke putujuće družine koje su Nijemcima služile kao potvrda vlastitoga identiteta, a i njemačka nacija imala je čvrsto vjerovanje u odgojnu zadaću kazališta.⁴¹ Predstave na njemačkom jeziku trebale su educirati publiku i promicati njemačku kulturu i jezik, a kao potvrda može se navesti citat Geze Bergera iz lista *Die Draw*: „Ništa ne može bolje prezentirati neki grad od njegovog kazališta – ova dubokoumna izreka Heinricha Laubea nalazi kod nas svoje puno opravdanje. Kazalište je najprecizniji gradimeter za obrazovni nivo stanovništva.“⁴² Prvi njemački glumci

³⁷ Isto pod 16. H. Sablić-Tomić, str. 206–219.

³⁸ Usp. A. Bogner-Šaban, *Povijesni podsjetnik na 100. godina djelovanja Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008, str. 7.

³⁹ Isto pod 26. S. Sršan, str. 89.

⁴⁰ Usp. A. Bogner-Šaban, *Nacrt za povijest kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 1993. Krleža i naše doba, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1995, str. 248.

⁴¹ Usp. V. Obad, *Slavonische Presse*, u: Regionalpresse Österreich-Ungarns und die urbane Kultur, Feldmann, Wien, 2007, str. 144–145.

⁴² Usp. V. Obad, *Njemačke putujuće družine na pozornici osječkog kazališta*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazali-

dolaze u Nutarnji grad već 1733. godine⁴³, a gostovanja traju sve do 1914. godine. Njemačko kazalište u Osijeku isprva živi kao kazalište putujućih njemačkih kazališnih družina⁴⁴ pod okriljem gradskih i vojnih vlasti u dvorišnim, krilnim i gornjim prostorima Generalata. Poznato je pod imenima Offiziers-Theater, Generalathaus-Theater i Esseker-Theater. Upravo pisane molbe iz 1750. godine tvrđavskom sucu za posudbu namještaja iz Gradske vijećnice za potrebe Osječkog kazališta⁴⁵ potvrđuju da je u zgradi Generalata postojalo stalno glumište koje se nalazilo na prvome katu sjevernoga krila. U početku se sjedilo za običnim stolovima, a nakon podizanja drugoga kata 1765. godine, dobilo je ono izgled pravog kazališta koje se sastojalo od pozornice, gledališta s ložama i galerije. Predstave u Nutarnjem gradu morale su završiti prije 21 sat jer su se tada zatvarale tvrđavske kapije kroz koje se ulazilo u grad što znači da su trebale počinjati oko 18 sati. Putujuće družine bile su podijeljene na tri vrste: 1. putujuće družine koje su na repertoaru imale mali broj predstava, kratko gostovale u gradu, te odlazile dalje, 2. družine koje su zakupljivale cijelu sezonu u nekom gradu (od listopada do lipnja), 3. nastupi putujućih solista. Obično su se glumci slučajno okupili u družini, bili su oni različitih umjetničkih kvalitetama i bez iskustva zajedničke igre. Uloge su bile tipske, mijenjale su se svakih deset godina pa su, na primjer, glumice bile podijeljene u mladu naivku ili komičnu staricu, a njihov repertoar sastojao se uglavnom od opereta i komedija (grubih lakrdija, detektivskih komedija i farsi) koje nisu imale književnih vrijednosti.⁴⁶ Postojala je snažna potreba za stalnim glumištem jer je upravo ono postalo izvor oko kojega se Nutarnjim gradom širio građanski duh.⁴⁷ Teatar je primarno bio usmjeren razbibrizi časnicih carske vojske, a predstave su davale glumačke „družine složene od kojeg prominentnijeg glumca ili poduzetnika koji je u družini bio direktor i upravljač. Kako je družina u Osijeku proboravila oko pola godine, proživljavala je obične ljudske udeše: vjenčavali su se, porodili djecu, dok je

šte u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008, str. 31.

⁴³ Usp. S. Marijanović, *Njemački teatar u Osijeku – Kazališni plakati i almanasi*, u: Krležini dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992, str. 136.

⁴⁴ Usp. D. Mucić, *Njemačko kazalište u Osijeku u prvoj polovici XIX. stoljeća*, u: Zbornik pedagoškog fakulteta: humanističke i društvene znanosti, Osijek, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, 1985.

⁴⁵ Usp. K. Firingner, *Prvih 85 godina osječkog kazališta*, u: Spomen-knjiga o pedesetoj godišnjici Narodnog kazališta u Osijeku 1907.–1957., Narodno kazalište, Osijek, 1957.

⁴⁶ Isto pod 41. V. Obad, str. 144.

⁴⁷ Usp. A. Biskupović, *Dramska kazališna kritika u osječkim dnevnim glasilima od 1902. do 1945.*, doktorska disertacija, str. 68.

neke u Nutarnjem gradu zatekla i smrt.“

Postoje i drugi tragovi o osječkom kazalištu 18. stoljeća. Ponajviše o glumačkim dugovima, o kojima su morala postojati vrlo loša iskustva, jer komorska općina u Nutarnjem gradu 4. ožujka 1766. godine objavljuje: „Poštovanom građanstvu, da se novonadošlim glumcima ne pozajmi niti jedan novčić, a ako bi se našao tko da tuži, neće biti saslušan i odredit će mu se vječna šutnja.“⁴⁸ Glumački se dugovi ipak i nadalje više puta spominju. Na izvanrednoj poglavarstvenoj sjednici od 30. 11. 1772. godine prijavljuju vje-rovnici komedijanta Josipa Haasenhunta s ogromnim potraživanjima od 241 forinti i 9 novčića, od kojega otpada na četiri osječka građanina 208 forinti i 6 novčića, na jedno petrovaradinsko potraživanje 25 forinti i 49 novčića, na pralju 6 forinti i 18 novčića i poštarinu 36 novčića. „Međutim, jamstvo na njihovu sreću nije stiglo pa stoga čekaju što skoriji povrat novca, koji je do-ista koncem godine putem doznake između temišvarskih i osječkih trgovaca i uslijedilo.“ Dana 18. ožujka 1773. godine pred poglavarstvo dolazi bivši glumac Christijan Erhard, a tada vojnik bataljona nadvojvode Ferdinanda, koji tuži svoga bivšeg principala Josipa Schallnera da ga je pismom od 11. IX 1772. izdanim u Kaniži primio kao glumca do Pepelnice, ali ga je unatoč tome 29. siječnja otpustio, čime ga je doveo u nesreću, u vojnički život. Tuži ga, kako piše Firinger „za ta četiri tjedna i traži odgovarajuću odštetu od 12 forinti. Schallner se pred poglavarstvom branio kako je tuženog primio pod izričitim uvjetom da odgovara za ono što tvrdi, ali se on uz ostale poteškoće, načinivši protiv njega s glumcem Trummerom *quasicomplott* koji se ionako spremao da ga ostavi. Pravio mu je razne *cojonade*, više puta je kratio da čini svoju dužnost, te se već prije dao angažirati kod vojske kao *saper* (opkopar, u inženjerskoj jedinici). Osječki magistrat odbio je tužbu.“⁴⁹

Najstariji plakat kazališne zbirke, kako navodi Marina Vinaj⁵⁰, potječe iz 1816. godine i najvjerojatnije nije tiskan u Osijeku budući je riječ o predstavi *Der Kampf fürs Vaterland* koju izvodi glumačka družina Josipa Bubenhofena. Ovu domoljubnu operu potpisuje Franz Roser, no ne navodi se oznaka osječko-ga tiskara. Sljedeći oglas nedvojbeno svjedoči o osječkoj predstavi *Armuthund Edelsinn* izvedenoj u Generalthausu 1837. u korist sirotinjskoga fonda. Djelovanje njemačkih putujućih družina u Nutarnjem gradu tako je ispunjavalo svoju funkciju sve do druge polovine 19. stoljeća jer se pronosila njemačka riječ, po-

⁴⁸ Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Grafika, Slavonski Brod – Osijek, 2011, str. 67.

⁴⁹ K. Firinger, *Kazališni život u Osijeku u XVIII stoljeću*, preuzeto s Portala znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, <http://hrcak.srce.hr/102539> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

⁵⁰ M. Vinaj, *Plakat za plakat*, Muzej Slavonije, Osijek, 2008, str. 3.

tvrdio identitet Nijemaca, zabavljala se publika i osiguravao materijalni pro-bitak glumaca i ravnatelja družina. Međutim, s razvojem glumišta, promjenama u društveno-političkoj situaciji, gostovanjima Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada i Hrvatskog zemaljskog kazališta iz Zagreba, te općenitoj potrebi za kvalitetnijom umjetnošću, uspjeh družina u Osijeku počinje slabjeti. Potaknuti razvojem nacionalnoga osjećaja i gostovanjima dvaju najstarijih nacionalnih kazališta, Osječani su počeli zahtijevati smjenu njemačke riječi i lakoga repertoara s kazališne scene. Taj proces usko je bio povezan s rastom nacionalnoga osjećaja Hrvata, međutim zanimljivo je kako pri tome u njemu sudjeluju i Nijemci. Uvidjevši promjene u društvu i prihvaćajući ih, razumijevajući da je repertoar gostujućih družina često puta nerazumljiv, umjetnički slab i da ne odgovara njihovim duhovnim potrebama, njemački novinari su počeli najavljivati vlastitu naturalizaciju i smjenu njemačke riječi na sceni i u društvu. Anonimni njemački novinar u „Die Drau“ već 1884. godine piše: „Tko da prosudi koliko će još dugo njemačka riječ odzvanjati u prostorima našeg kazališta? Tko da predvidi vrijeme kada će njemačka umjetnost zauvijek nestati s dasaka naše pozornice? Nacionalno osamostaljivanje naše otadžbine zadobilo je prostor i na ovom polju, a hrvatska umjetnost na životu i onoga dana kada nas i ovdje bude zamijenila, mi ćemo se s radošću baciti u njen zagrljaj.“⁵¹ U tom procesu njemački kritičari sudjeluju postupno razotkrivajući kvalitetu njemačkih družina, te počinju pisati sve iskrenije o njihovim gostovanjima u Nutarnjem gradu. Carl Benda tako piše kako je gospodin direktor Barta dao najbolje što je mogao kako bi priskrbio zadovoljstvo Osječana, te kako osječka publika zasigurno nije išla u kazalište zbog toga što Edmund Spillern raspolaže prvoklasnim glumačkim snagama⁵² pa ni zbog scenografije i kostimografije koja u svojoj skromnosti nije prešla granice provincijske scene. Polako počinju i otvoreno najavljivati potrebe osječke publike zaključujući kako su Osječani kroz višegodišnju izloženost repertoarima putujućih družina bili skloni lakrdijama, operetama i općenito „lakšim“ žanrovima, što nije bilo moguće promijeniti preko noći. Nedostajalo je prije svega kontinuirane hrvatske riječi na sceni i medija koji bi se javno zalagali, borili, obrazovali i širili svijest o nacionalnoj i kazališnoj samostalnosti, te napretku u umjetnosti: „Osječka publika voli lakše žanrove i dobru izvedbu, ali smo uvjereni da bi se naši kazališni posjetitelji postupno mogli naviknuti na veće zalogaje i naučiti cijeniti dobre komade.“ Suočene s promjenama, pa i kritikama „vlastitih“ novina, njemačke družine počele su ostajati bez publike.

⁵¹ V. Obad, *Njemački teatar u Osijeku u svijetlu kazališne kritike*, u: Krležini dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992, str. 193.

⁵² Isto pod 47. A. Biskupović, str. 4.

Razlozi tome nalaze se u izjavi anonimnoga novinara u „Die Drau“ koji je na prvo mjesto stavio financijske probleme iako je razvidno da drugi razlog ima puno veće značenje: „Razlozi izostanka publike su različiti. S jedne strane broj dobrostojećih građana srednje klase se smanjio, a s druge, mlada je generacija ispunjena nacionalnim stremljenjima i odbacuje njemačku riječ.“⁵³

Glumačke družine nisu mimoilazile Nutarnji grad pa su se izvodile romantične komične bajke, drame iz narodnoga života, lakrdije s pjevanjem u pratnji domaće vojne kapele, opere i operete s rodonačelnikom Offenbachom svakako najprihvaćenijim scenskim oblikom. Postavljanje nevelike⁵⁴ pozornice na Trgu svetog Trojstva nije bio neki posebno težak posao, ali su ga svejedno obavljali najmlađi u kazališnoj trupi, jer su stariji na sebe preuzeli zadaću da po gradu reklamiraju predstavu. Najatraktivniji su bili fakiri i gutači vatre, oni su hodali gradom igrajući se mačevima uz pratnju vrućih plamenih jezika, a radoznala publika disala je pred njima otvorenih usta. Dakako, spomenuti majstori raznoraznih trikova bili su zapravo sporedni glumci i svoje su majstorije izvodili u lakšim predstavama glumeći uglavnom vragove i ljute zmajeve kao čuvare ili otimače prelijepih djeva. Oni su više bili dokaz energije putujućega teatra kojom se poticala radoznalost građana da izdvoje poneki krajcar za predstavu. Za dignitet same predstave važnu ulogu imali su iskusni glumci koji su mogli odgovarati na brojna pitanja uličnih znatiželjnika. Unatoč popularnosti i velikoj posjeti publike, njemačke družine u Nutarnjem gradu nisu jednostavno i lako u njemu preživljavale. Ne samo što su se nalazili u stranome gradu u kojemu su morale plaćati najam za stan, honorare za glazbu, policiju i vatrogasnu službu, kao i tantijeme gradu što često nije bilo dovoljno za uspješno financijsko poslovanje. Kostimi i scenografija bili su skromni, a oprema kazališta u kojem su nastupali zastarjela.

Kompleksnost gostovanja putujućih družina u Nutarnjem gradu opisivali su i kritičari njemačkih novina npr. *Slavonische Presse* pa je Carl Benda 1907. godine pisao o uvjetima u kojima su djelovale družine: „Kako bi vam pokazali koliko košta kazališni pogon navest ćemo ovdje kako je ravnatelj Spielern u prošloj sezoni platio 40000 kruna za honorare umjetnika i 7200 kruna za glazbu, nadalje je platio 3800 kruna za tantijeme dok je policiji i vatrogascima isplatio poprilično pristojnu sumu od 3400 kruna. I plinska kompanija napravila je dobar posao jer je za potrošnju 10000 kubika plina direkcija platila 4000 kruna. Iz ovoga pregleda troškova vidljivo je da je ravnatelj s 156 izvedbi, svaki puta morao zaraditi.“

U Nutarnjem gradu, osim na Trgu sv. Trojstva i u prostorima Genera-

⁵³ Isto pod 47. A. Biskupović, str. 4.

⁵⁴ Usp. G. Gojković, *Njemački muzički teatar u Osijeku 1825.–1907.*, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Osijek, 1997.

lathaus-Theatera, kazališne su se igre često izvodile i u krčmama, svratištima i gostionicama, na ulicama. U poznatoj osječkoj gostionici *K zlatnom volu* često su se izvodile različite kazališne koserije. Jedna od njih je *Prva violina* netom dospjela predstava putujućega kazališta koja je pokazivala odrastanje brojnih umjetnika Austro-Ugarske Carevine. To svratište izabrano je namjerno jer je već bilo na glasu da se u njemu lomila svaka glumačka pustolovina na podobnu i nepodobnu: „Ukoliko tamo ‘prođete’, tada nemate iza sebe samo Festingere, nego i Unterštetere i Gornjograđane i tada nećete žeđati ni gladovati u Essegu“. No, visina umjetničkoga kazivanja, odnosno gluma, nije bila dostatna. Shakespeareovo ‘biti ili ne biti’ nije, otvoreno govoreći, svima u svratištu kazivalo nešto posebno i veliko. Stoga je trebalo i njima uliti povjerenje u teatar pa je August morao pričama dokazati svoju visinu i u običnim, ljudskim stvarima, posebice kada su u pitanju žene i to one s visokim pedigreeom koje su stanovale u dvorcima plave krvi. Tu na doživljajima u otmjenim ložnicama trebalo se nametnuti i to na žargonu dobro razumljivu svima u gostionici koji je mogao proizvesti salve smijeha koje su dopirale na ulicu i objašnjavali da je August uspio dočarati ono što su i htjeli čuti: da je plava krv zapravo krvavo crvena, kao i njihova. Opća simpatija koju je zadio u svom promotorskom nastupu značilo je za glumačku trupu najvažniju činjenicu: veliki odziv publike!⁵⁵

4. Zaključak: Narativ o Osijeku

Iso Kršnjavi u *Listovima iz Slavonije* (1882) piše o Osijeku sa znatno većim poštovanjem i oduševljenjem nego kada je u njemu boravio školujući se od svoje osamnaeste do dvadeset i prve godine. Povratak u grad svojih formativnih godina on bilježi ovako: „Kako to, da mi se Osiek ovaj put tako milio? Što se je u njemu promienilo zar nisu isti još bedemi, kao nekada, bedemi, koji ti se čine kao zidovi tamnice, kad zapadne kiša u jesensko doba, bedemi koji su ti granicom svijeta, kad mostovi pretvore u močvare, kroz koje se ne znaš provući ne omrljan, pa da ti vlaga ne prodre u tijelo, do duše. (...) Kako li sam se sad okajao, pa ovo javnu pokoru činim, moj Osieče, grade biele i široki, pokoru činim pak te molim, da mi prostiš, što te nisam poznavao. Ta Dravom teče srebro, zlatni su ti bedemi, a dugi redovi stabalah po tvojih livadah puni su čarolijah, svaki prašak tvoje suncem pozlaćene prašine liek je i melem pun čudotvorne sile. Srebrno lišće tvojih jablanovah, koji su poredani baš vojničkim redom, liepo i suglasno šapće, pa što šapće? Samo pjesme, pune

⁵⁵ E. Heine, *Priče iz Zlatnog vola*, VDG Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 1998.

najljepšeg sadržaja, pjesme žarke o ljubavi i te kakove ljubavi! Kakav li je Osiek lijep i čaroban grad.”⁵⁶

Semantički prostori školstva i kazališta osječkoga Nutarnjega grada imaju za cilj izgraditi identitet i kulturološku sliku grada koja se može postići suradnjom između znanstvenika, umjetnika i kreativnih ambasadora (npr. kreativna Europa) stvaranjem nove simboličke (memorijske podloge) geografije kulturnih prostora. To se, također, može ostvariti okupljanjem oko navedenih mjesta kreativnosti i pamćenja kao komunikacijskih žarišta u cilju oblikovanja i učvršćivanja osobnog/kolektivnog identiteta. Osječki Nutarnji grad na taj način postaje mjestom pretvaranja privremenog (fragmentiranog) u vječno (novo-staro).

LITERATURA

- Biskupović, A., *Dramska kazališna kritika u osječkim dnevnim glasilima od 1902. do 1945.*, doktorska disertacija.
- Bogner-Šaban, A., *Nacrt za povijest kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 1993. Krleža i naše doba, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1995.
- Bogner-Šaban, A., *Povijesni podsjetnik na 100. godina djelovanja Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008.
- Calvino, I., *Nevidljivi gradovi*, Ceres, Zagreb, 1998.
- Ciraki, F., *Bilješke: 11. rujna 1903. – 7. veljače 1912.; Zapisci: 1847. – 1867.*, priredila Helena Sablić-Tomić, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Grad Požega, Grafika, Požega, 2005.
- Cuvaj, A., *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I.–IV. svezak, Zagreb, 1910.
- Cuvaj, A., *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: od 31. svib. 1875. do 31. list. 1888.*, knj. II., Zagreb, 1911.
- Firinger, K., *Osnivanje osječke crtačke škole i njen prvi učitelj Antun Müntzberger*, u: Osječki zbornik, br. VII (1962).
- Firinger, K., *Prvih 85 godina osječkog kazališta*, u: Spomen-knjiga o pe-

⁵⁶ I. Kršnjavi, *Listovi iz Slavonije*, priredila Helena Sablić-Tomić, Privlačica, Vinkovci, 1992.

- desetoj godišnjici Narodnog kazališta u Osijeku 1907.–1957., Narodno kazalište, Osijek, 1957.
- Gojković, *Njemački muzički teatar u Osijeku 1825.–1907*, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Osijek, 1997.
 - Heine, E., *Priče iz Zlatnog vola*, VDG Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 1998.
 - Ivić, V., *Pučko narodno i građansko školstvo u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku u 18. i 19. stoljeću*, u: Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 25 (2009).
 - Jameson, F., *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London, 1991.
 - Kršnjavi, I., *Listovi iz Slavonije*, priredila Helena Sablić-Tomić, Privlačica, Vinkovci, 1992.
 - Kršnjavi, I., *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka*, u: Hrvatsko kolo, 1905.
 - Lynch, K., *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974.
 - Marijanović, S., *Njemački teatar u Osijeku – Kazališni plakati i almanasi*, u: Krležini dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992.
 - Marijanović, S., *Osijek kao trostoljetno književno središte*, u: Književni Osijek, Pedagoški fakultet, Osijek, 1996.
 - *Marxism and the Interpretation of Culture*, University of Illinois Press, Urbana, 1988.
 - Matić, T., *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do 1848. Prilog za povijest srednjih škola u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 257, Zagreb, 1937.
 - Mažuran, I., *Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine: uvod u historiju Osijeka XVIII stoljeća*, knj. 1, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1965.
 - Mucić, D., *Njemačko kazalište u Osijeku u prvoj polovici XIX. stoljeća*, u: Zbornik pedagoškog fakulteta: humanističke i društvene znanosti, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, 1985.
 - Obad, V., *Njemačke putujuće družine na pozornici osječkog kazališta*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008.
 - Obad, V., *Njemački teatar u Osijeku u svijetlu kazališne kritike*, u: Krležini

- dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992.
- Obad, V., *Slavonische Presse*, u: Regionalpresse Österreich-Ungarns und die urbane Kultur, Feldmann, Wien, 2007.
 - *Povijest osječke kraljevske gimnazije od 1766. do 1838.*, priredio Stjepan Sršan, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2001.
 - Redlstein, S. K., *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina: 1804.–1832.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv, Osijek, 1997.
 - Sablić-Tomić, H., *U osječkom Nutarnjem gradu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2017.
 - *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv u Osijeku – Grafika, Osijek, 2009.
 - Sršan, S., *Osječki ljetopisi 1686.–1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.
 - Sršan, S., *Povijest Osijeka*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996.
 - Sršan, S., *Profesori osječkih gimnazija 1855.–1945.*, Državni arhiv Osijek, Osijek, 2009.
 - Švajcer, O., *Osječko slikarstvo 19. stoljeća*, Moderna galerija, Zagreb, 1988.
 - Uskoković, S., *Urboglifi – urbane figure memorije*, u: Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi, god. 95, br. 2 (2014).
 - Vinaj, M., *Plakat za plakat*, Muzej Slavonije, Osijek, 2008.
 - Živaković-Kerže, Z., *Svaštice iz staroga Osijeka*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Grafika, Slavonski Brod – Osijek, 2011.

MREŽNI IZVORI

- Bakal, B., *Fragmenti o prostoru*, str. 80–83, dostupno na: <http://jelenajuresa.com/files/nasa-mesta-unutrasnji-tabaci.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).
- Calvino, I., *Američka predavanja*, prevela Jasmina Tešanović, 1989, str. 40, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2016/12/Kalvino-Americka-predavanja.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).
- Calvino, I., *Nevidljivi gradovi*, prevela Jasmina Tešanović, 1995, str. 12, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalvino-Nevidljivi-gradovi.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).
- Firinger, K., *Kazališni život u Osijeku u XVIII stoljeću*, preuzeto s Portala znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, <http://hrcak.srce.hr/102539> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

Helena SABLIĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ

THE ‘NEW OLD’ SPATIAL FRAGMENTS: EDUCATION SYSTEM AND THEATER IN OSIJEK'S INNER CITY

The symbolism of the Inner city comprises varied components, such as the natural component (e.g. river, coast, parks), the cultural-historical (e.g. monuments, wells, buildings, shops, bastions), the socio-political (e.g. the role of the city's magistrate, venues where church-related events take place, as well as school plays), and the private component (e.g. participating in social games, going to the theater, frequenting local watering holes). In order to study the Inner city, one must understand the relationship between its space, historical, and social context. The City seems to have the characteristics of an island city that was shaped by its history, social structure, as well as geographical features.

The study of spatial fragments from Tvrđa entails the investigation of the urban city spaces, alongside both public and private spaces, that serve as spontaneous archives and textual templates of the events that occurred in the past and whose impact is reflected in the present image of that space. That is what Boris Bakal calls the „urboglifs“ or urban figures of memory.

The aim of the paper is to investigate the education system and theater as semantic spaces of Osijek's Inner city in the period from September 29th, 1687, following the withdrawal of Turkish forces, to the devastation of city

walls (1923–1926). At the heart of Tvrđa lies the content used to inscribe urban hieroglyphics of everyday life (e.g. posters, articles, notices, records). It can be assumed that the education system and theater are but a collection of fragments representing the symbolism and meaning of spatial clues that need to be explored.

Keywords: *Inner city, semantic spaces, urban figures of memory, education system, theater*